

De materiële cultuur in de Sint-Salvatorsabdij te Ename (stad Oudenaarde, prov. Oost-Vlaanderen)

2. Een afvalput uit de keuken

Nancy Lemay

1 De afvalput

In het omvangrijke abdijcomplex dat op het eind van de 12de eeuw het 11de-eeuwse pand vervangt, sloten de westelijke en de noordelijke vleugels oorspronkelijk niet aaneen. Later komt de verbinding er toch door de bouw van een vertrek dat, gezien de aanwezigheid van twee grote haarden en talrijk keukenafval in de vloerniveaus, als keuken geïnterpreteerd wordt¹.

De afvalput staat haaks op de oostwand van de keuken en is tussen twee steunberen ingeklemd (fig. 2). De rechthoekige put met een binnenmaat van 1,95 x 1,40 m is voornamelijk in baksteen opgebouwd, maar in de korte zijden zijn ook enkele Doornikse kalkstenen ingewerkt. De hoogte binnenin bedraagt aan het hoogste punt 1,70 m. In

het booggewelf dat de put afdekt, is een stortgat van 75 x 60 cm uitgespaard (fig. 3). De noordzijde van het gat valt samen met het midden van het gewelf en is met een dwarsboogje verstevigd.

Bij een latere indeling van het vertrek in kleinere ruimtes is één van de dwarsmuren over de put heen gebouwd.

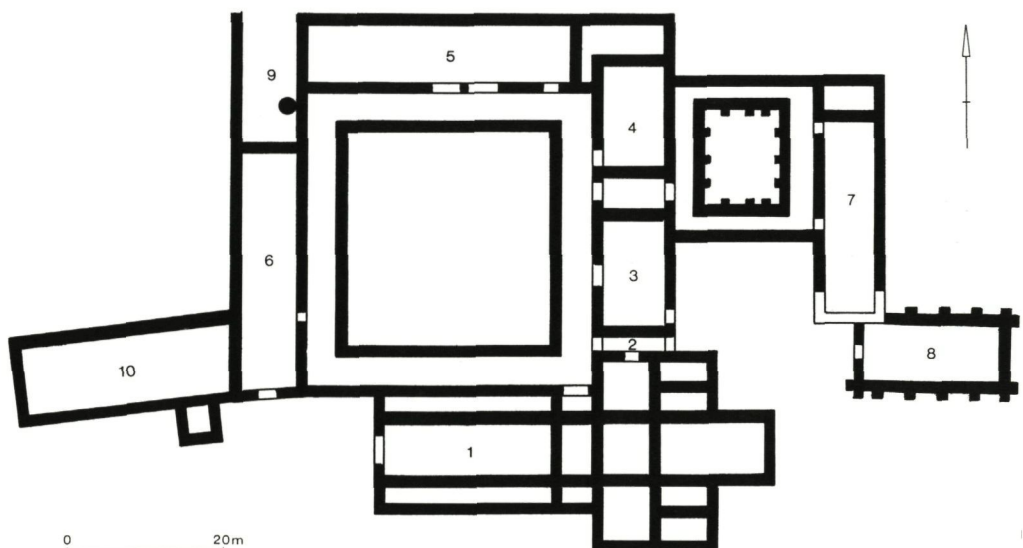
Grondwater zorgde bij het opgraven voor de nodige problemen. Desondanks kon men de verschillende vullingslagen van de put onderscheiden (fig. 4). Onderaan bevond zich een 22 cm dikke kleiige laag met daarop een zeer humeus pakket met een dikte van 28 cm. Dit pakket was op zijn beurt afgedekt met een 5 cm dik, kleiig bandje. De rest van de afvalput was met puin opgevuld. Hieruit is het archeologisch materiaal gerecupereerd.

¹ Callebaut 1987, 220.

1 Schematische plattegrond van het abdijcomplex vanaf de tweede helft van de 12de eeuw met aanduiding van de afvalput:

- 1: St.-Salvatorskerk;
- 2: bibliotheek;
- 3: kapittelzaal;
- 5: refter;
- 6: gastenkwartier;
- 7: infirmerie;
- 8: St.-Lievenskapel;
- 9: keuken;
- 10: abtswoning.

Schematic plan of the abbey since the 2nd half of the 12th century, indicating the rubbish pit: 1: St. Salvator's church; 2: library; 3: chapter-house; 5: refectory; 6: guesthouse; 7: infirmary; 8: chapel; 9: kitchen; 10: abbot's lodging.

2 Het archeologisch materiaal

2.1 CERAMIEK

Deze afvalcontext uit de abdijkeuken bevatte 1201 scherven, afkomstig van minimum 74 individuen. De fragmentatie is vrij groot. Vier individuen zijn intact en bij een beperkt aantal is een volledige reconstructie mogelijk. Het grootste deel is slechts fragmentair aanwezig. Bij verscheidene individuen verraden krassen, slijtage- en roetsporen een intens gebruik.

2.1.1 Lokale ceramiek

Grijze ceramiek

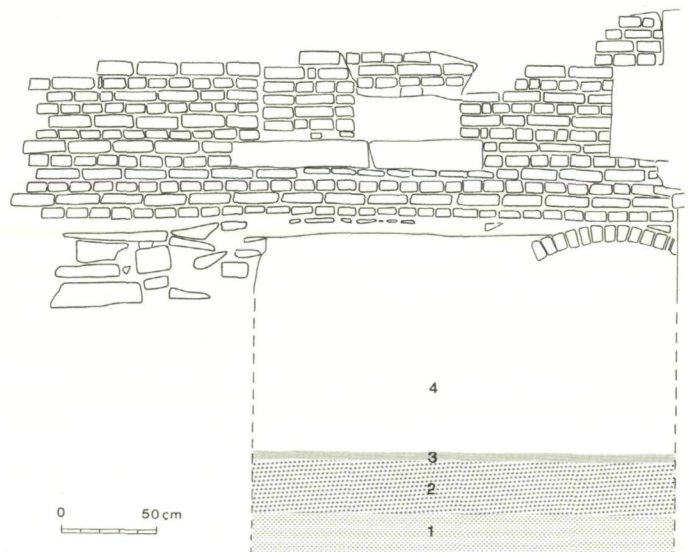
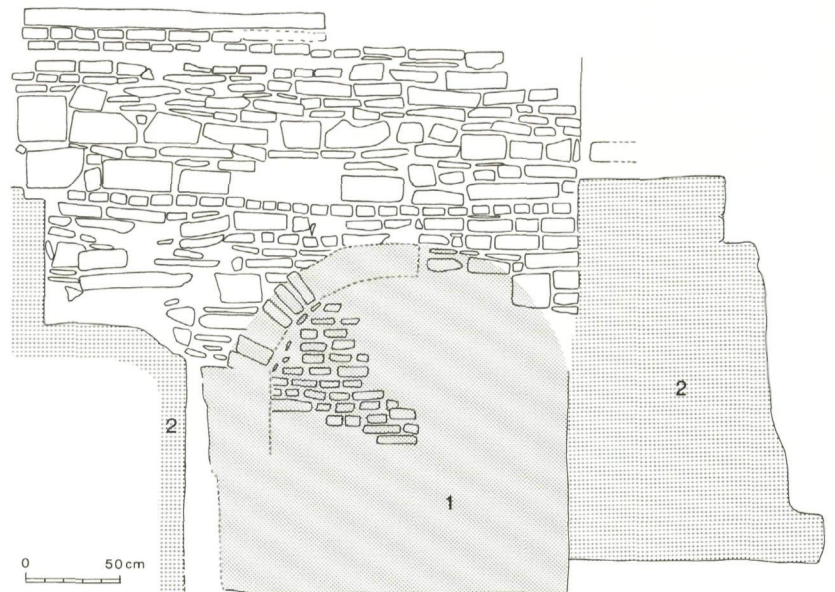
Deze ceramiek neemt met minimum zes individuen een minder belangrijke plaats in. De kleur van het baksel varieert van licht- tot donkergrijs. Een enkele keer is de kern rood. Bij de meeste vormen is een reconstructie mogelijk.

Van een teil zijn een randfragment en de schenk- lip bewaard. De bandvormige rand is onderaan met een ribbel afgeboord en bovenaan, aan de binnenzijde, verdikt (fig. 5: 1).

Een grape heeft een bolvormig lichaam met een lensbodem die steunt op drie pootjes (fig. 5: 2). De oren zijn opgetrokken en lichtjes samengedrukt. De uitstaande rand is afgerond en verdikt. Op de schouder zijn enkele ribbeltjes aangebracht. De randdiameter bedraagt 22 cm, de hoogte 24,5 cm. Een fragment van een tweede grape heeft een hogere, iets minder verdikte rand (fig. 5: 3).

Het bolle lichaam van een kan is versierd met enkele ribbeltjes (fig. 5: 4). In de lensbodem zijn vijf standvinnen uitgeknepen. Een secundaire boring boven elke standvin heeft de functie gewijzigd. In het midden van de bodem zijn sporen van een voortijdig stopgezette boring te zien. Mogelijk kende de onderste helft van de kan een tweede bestaan als bloempot.

Twee kamerpotten (fig. 5: 5-6) hebben een licht doorgezakte buik, een licht concave bodem, een rolronde oor en een korte uitstaande rand die bij

2 Dwarsdoorsnede van de afvalput: 1: afvalput; 2: steunbeer.

Transverse section of the rubbish pit : 1: pit; 2: buttress.

3 De afvalput gezien vanuit het noordwesten.

The rubbish pit seen from the northwest.

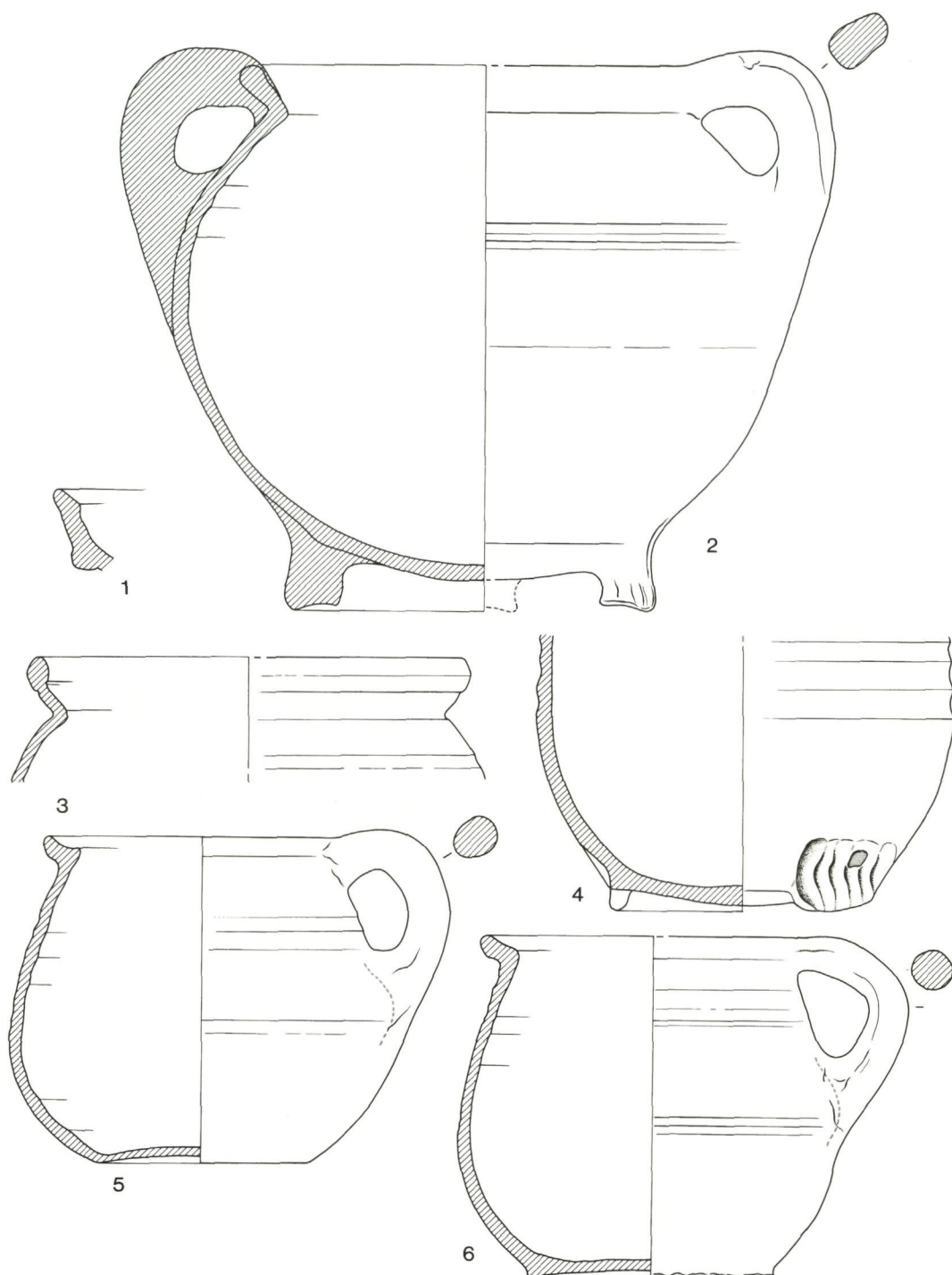
4 Langsdoorsnede van de afvalput met een vereenvoudigde stratigrafie: 1: kleipakket; 2: humeuze laag; 3: kleilaag; 4: puin.

Section of the rubbish pit with schematic representation of the stratigraphy: 1: clay-layer; 2: humic layer; 3: clay-layer; 4: debris.

5 Grijs aardewerk.

Schaal 1:3.

Greyware. Scale 1:3.

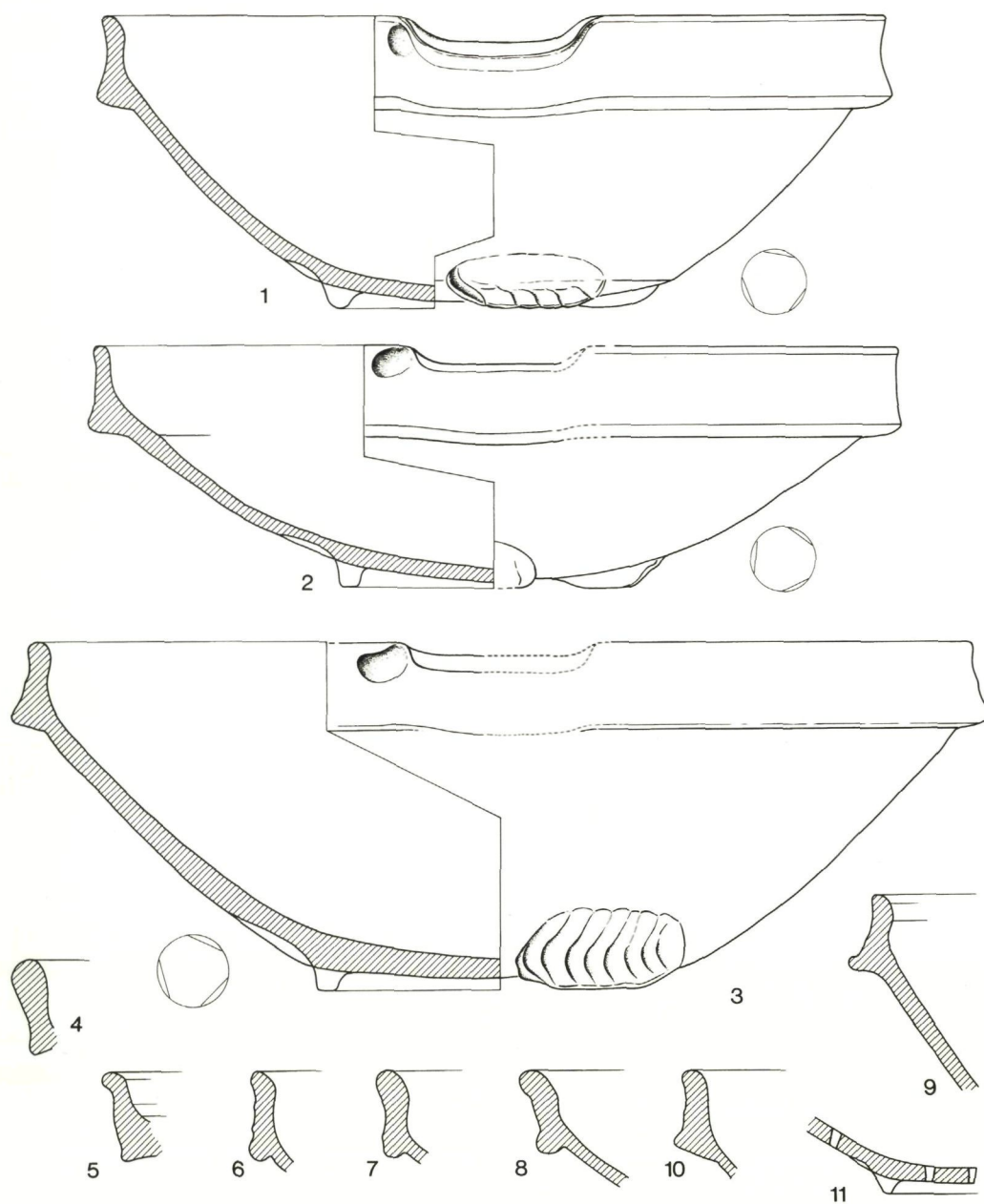

één exemplaar verdikt is. De randdiameter bedraagt 14 cm, de hoogte 15 cm. Eén kamerpot is versierd met twee ribbeltjes op de buik, de andere met drie ribbeltjes op de schouder en twee op de buik. De binnenzijde is bedekt met de typische witte kalkaanslag. Niet-geglazuurde grijze kamerpotten hebben het grote nadeel dat het vocht in de ceramiek doordringt en bij het drogen een geur nalaat.

Rode ceramiek

De oxyderend gebakken ceramiek is met minimum 50 individuen duidelijk de sterkst vertegenwoordigde groep in deze afvalcontext. De kleur van het baksel varieert van oranje tot rood. De voorwerpen zijn grotendeels doch nog niet volledig met glazuur bestreken.

6 Rood aardewerk.
Schaal 1:3.
Redware. Scale 1:3.

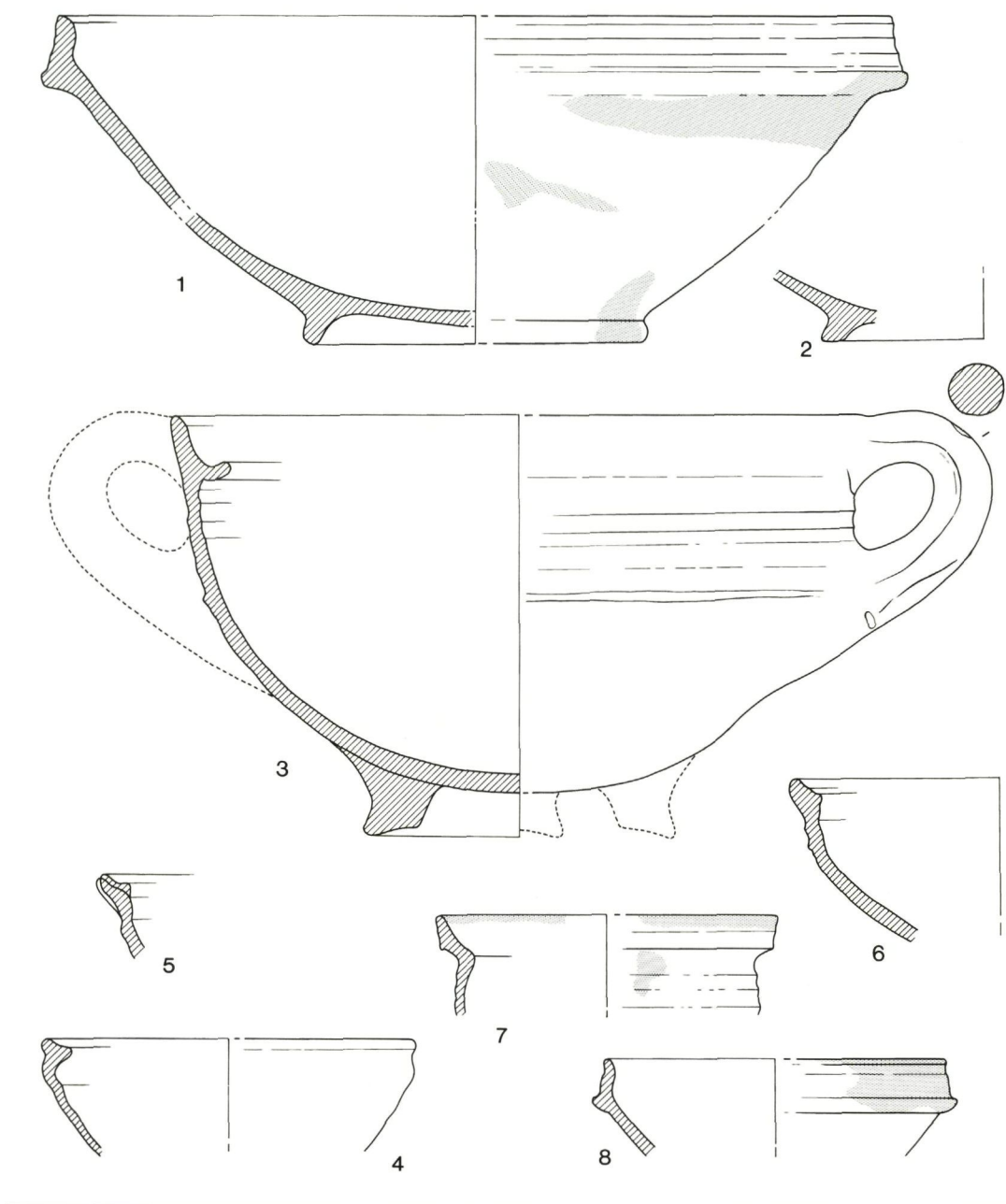
Als open vormen komen teilen, kommen, een vergiet, een bord, een schoteltje met steel, een éénorig recipiëntje, steelkommen en vervangers voor. Ze zijn enkel aan de binnenzijde en op de rand geglazuurd.

Alle teilen waarvan een bodemfragment aanwezig is, steunen op drie uitgeknepen standvinnen (fig. 6: 1-3). De bandvormige rand is licht uitstaand, recht of licht naar binnen gedrukt (fig. 6: 1-10). De randdiameter varieert van 29 tot 40 cm. De standvinnen zijn willekeurig t.o.v. de brede schenklip uitgeknepen. Blijkbaar maakte dit voor het gieten geen verschil.

Een bodemfragment met een standvin is afkomstig van een vergiet (fig. 6: 11). De gaatjes bevinden zich op willekeurige afstand van elkaar en zijn van binnen naar buiten gestoken. De binnenzijde is met wit slib en koperglazuur bedekt.

De zeven kommen behoren tot verschillende types. Een eerste exemplaar steunt op een standring (fig. 7: 1). De verdikte, bandvormige rand helt lichtjes naar binnen en is onderaan met een uitstaande ribbel afgelijnd. De randdiameter bedraagt 36 cm. De binnenzijde van de kom is bedekt met een laagje wit slib en loodglazuur. Enkele grote vlekken koperglazuur op de buitenzijde zijn waar-

7 Rood aardewerk.
Schaal 1:3.
Redware. Scale 1:3.

schijnlijk afgedropen van het voorwerp dat zich in de oven bovenop de kom bevond. Een bodemfragment met standring is mogelijk ook van een dergelijk komtype afkomstig (fig. 7: 2). Een tweede komtype heeft een niet-verdikte, heel lichtjes naar buiten hellende rand met aan de binnenzijde een fijne, duidelijk geprononceerde dekselgeul (fig. 7: 3). De randdiameter bedraagt 29,5 cm, de hoogte 18,2 cm. Slechts één verticaal, rolrond oor is teruggevonden maar de grootte laat vermoeden dat er oorspronkelijk twee oren waren. Deze kom rust op drie pootjes. De versiering bestaat uit een brede ribbel ter hoogte van de aanzet van het oor en enkele parallelle fijnere ribbeltjes erboven. Een

gelijkaardige kom is in Gent² aangetroffen. De resterende vijf kommen zijn veel kleiner van formaat (fig. 7: 4-8). De randdiameter bedraagt 14,5 tot 18 cm. Bij drie kleinere exemplaren is de rechte tot licht uitstaande rand van een dekselgeul voorzien. Dit randtype komt ook voor bij kommetjes in Doornik³, Bergen⁴ en Rijsel⁵. Een vierde kommetje heeft een geprofileerde rand. De binnenzijde is met wit slib en loodglazuur bedekt. Een vijfde kommetje (fig. 7: 8) heeft een niet verdikte, bandvormige rand die licht naar binnen helt en onderaan afgeboord is met een ribbel. Ook hier is de binnenzijde bedekt met een wit sliblaagje en loodglazuur. In Petegem⁶ komen dergelijke kommetjes ook voor.

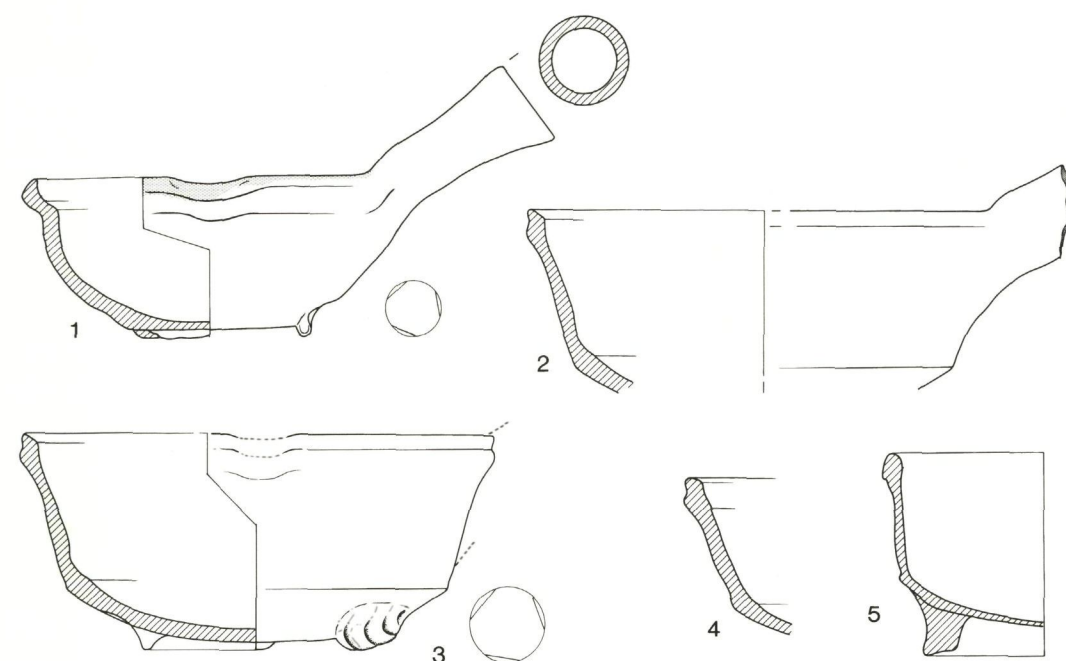
² Van Doorne 1985, fig. A27.

³ Vêche 1986, fig. 4: 17.

⁴ Soumoy-Goffart 1988, 110: 14.

⁵ Blicq & Vadet 1986, fig. 1: 2, 7.

⁶ De Groote 1992, fig. 17: 12.

8 Rood aardewerk.
Schaal 1:3.
Redware. Scale 1:3.

De steelkommen kunnen in drie types onderverdeeld worden. Een eerste type (fig. 8: 1) heeft een gebogen wand, een vlakke bodem met drie uitgeknepen standvinnen en een licht verwijdende, holle steel. De uitstaande, verdikte rand is bovenaan terug naar binnen geplooid. De randdiameter bedraagt 14 cm en de hoogte, zonder steel, 6,5 cm. Een tweede type (fig. 8: 2-4) heeft licht uitstaande wanden, een lensbodem op drie uitgeknepen standvinnen en een holle steel. Onder de rand is een ribbel aangebracht. De randdiameter bedraagt 19 cm, de hoogte, zonder steel, 9 cm. Dit type wordt door minstens drie individuen vertegenwoordigd en is ook in Geraardsbergen⁷ aangetroffen. Het wordt er in het eerste kwart van de 16de eeuw geplaatst. Met een massieve steel komt het ook in Stekene⁸ voor. Bij een derde steelkomtype (fig. 8: 5) zijn de rand en de bodem gelijk aan het tweede type maar het lichaam is lager en rust op ronde pootjes. Dit type komt ook in Petegem⁹ voor.

Het bord heeft een brede, verdikte horizontale rand met een diameter van 22 cm (fig. 9: 1). De

binnenzijde is met wit slib en koperglazuur bedekt. Gelijkaardige borden zijn ook in Petegem¹⁰, Doornik¹¹ en Stekene¹² aangetroffen. Ze worden in het laatste kwart van de 15de of de eerste helft van de 16de eeuw gedateerd.

Een schotelvormig recipiënt met een korte platte steel rust op een lage platte voet (fig. 9: 2). De lage wand is licht gebogen. De randdiameter bedraagt 8 cm. De functie is onduidelijk. Op de site huis de Meester in Oudenaarde¹³ komen zes dergelijke schoteltjes met een randdiameter variërend tussen 9 en 11 cm voor. Ook op de abdijsite te Ename is een gelijkaardig exemplaar teruggevonden. In Doornik¹⁴ heeft het schoteltje een rond steeltje. Het wordt er onder voorbehoud op het einde van de 14de eeuw gedateerd.

Een éénorig recipiënt met een randdiameter van 7 cm, heeft een vlakke bodem, een rolrond oor en een rechte wand die onderaan wat inbuigt (fig. 9: 3). De bodem is door gebruik op het vuur verbrand en de glazuur aan de binnenzijde is gedeeltelijk afgeschrapt. Een gelijkaardig recipiënt is ook

⁷ Vandenberghe 1978, plaat 1: 11.

⁸ De Smet 1989-1990, fig. 5: 28.

⁹ De Groote 1992, fig. 19: 2.

¹⁰ De Groote 1992, fig. 18: 10.

¹¹ Vêche 1986, fig. 4: 12.

¹² De Smet 1988, fig. 3: 26; De Smet 1984a, fig. 43, 46 en 48.

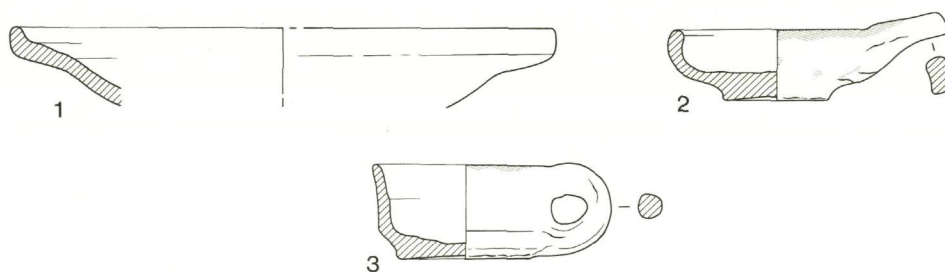
¹³ Markt 13, info K. De Groote.

¹⁴ Ghénne-Dubois 1984, fig. 145: 33.

¹⁵ Debersee 1967, fig. 7: 32.

¹⁶ Matthys 1976, fig. 81: 29.

¹⁷ Matthys 1976, fig. 82: 38.

9 Rood aardewerk.
Schaal 1:3.
Redware. Scale 1:3.

10 *Vetvanger* (fig. 11: 1).
Dripping pan.

in Rijsel¹⁵ teruggevonden; een groter exemplaar in Doornik¹⁶. Ze worden in de 14de en 15de eeuw geplaatst.

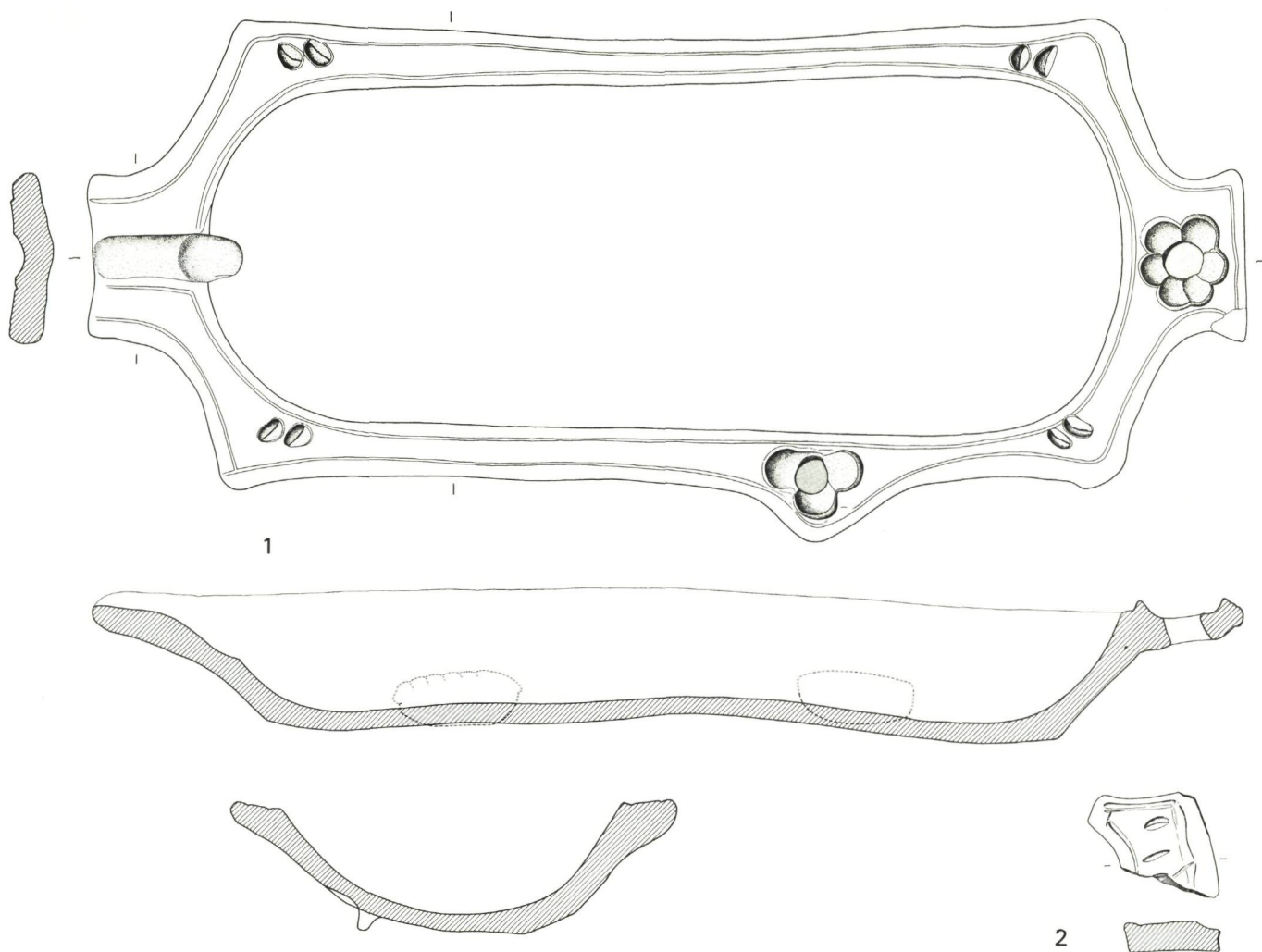
Eén vetvanger kon volledig gereconstrueerd worden (fig. 10 en fig. 11: 1). Het lichaam is 7 tot 8 cm diep, de rand is vlak en verdikt. Aan één van

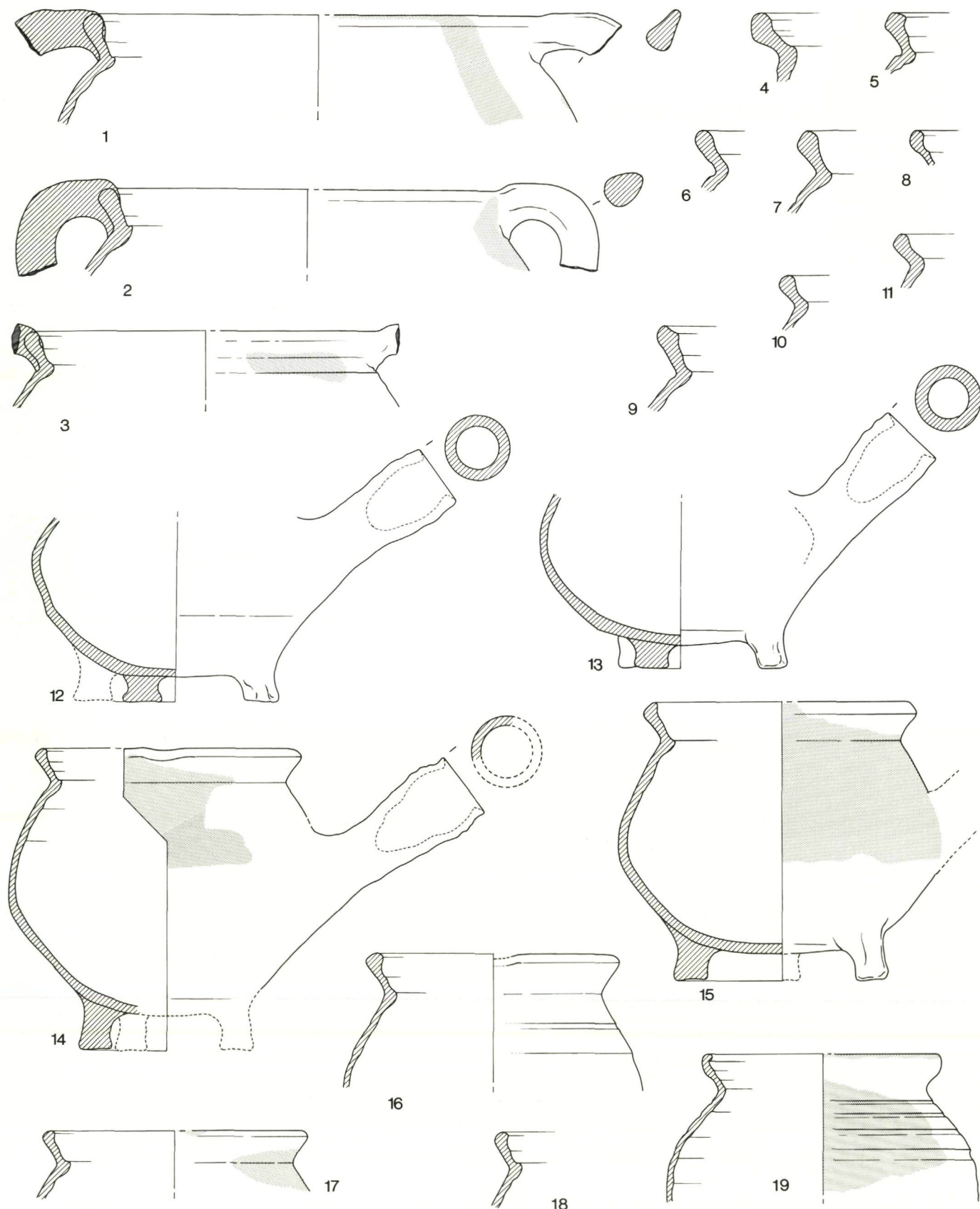
11 *Rood aardewerk*.
Schaal 1:3.

Redware. Scale 1:3.

de korte zijden zit een handvat waarin een gat gemaakt is. Zes, elkaar deels overlappende, vingerindrukken vormen rond dit gat een bloem. De andere korte zijde is van een geul voorzien om het vet over te gieten. Op één van de langszijden is een driehoekige handgreep gevormd. Hierin is een gat gemaakt waarrond drie vingerindrukken aangebracht zijn. De vlakke bovenzijde van de rand is versierd met ingekraste lijnen die de omtrek van de binnen- en buitenzijde volgen. Aan de vier 'hoeken' van de kuip, zijn telkens twee vingerindrukken aangebracht. Twee uitgeknepen standvinnen aan de zijde met de greep vergroten de stabiliteit. De binnen-zijde en vlakke rand zijn met glazuur bedekt. De afmeting bedraagt 65 x 29 x 9 cm. Een vetvanger met dezelfde vorm en een gelijkaardige versiering, is in Doornik¹⁷ teruggevonden. Hij dateert uit het begin van de 15de eeuw.

Op het handvat van een tweede vetvanger (fig. 11: 2) bestaat de versiering uit een ingekraste lijn, die de rand van het handvat volgt en enkele korte lijntjes er midden in. Ook hier is de bovenzijde geglazuurd.

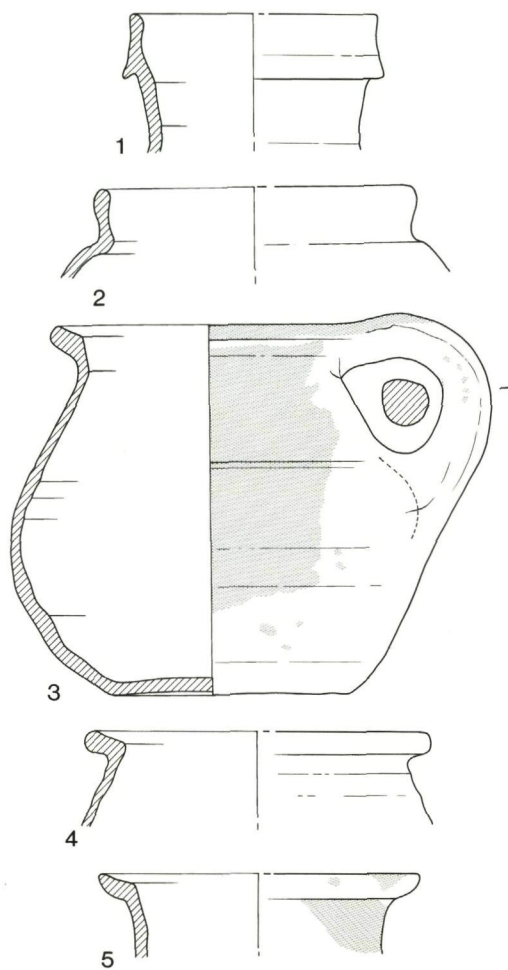

12 Rood aardewerk. Schaal 1:3.
Redware. Scale 1:3.

13 Rood aardewerk.

Schaal 1:3.

Redware. Scale 1:3.

vanaf de tweede helft van de 14de tot de eerste helft van de 16de eeuw. Bij het vergelijkingsmateriaal bevindt zich slechts één grape met licht samengedrukte oren, afkomstig uit Doornik.

De randdiameter van de steelgrapen varieert van 13 tot 15 cm. De hoogte is steeds ongeveer 16 cm. Ze hebben een rond of lichtjes uitgezakt lichaam met een vlakke bodem die op drie ronde pootjes rust (fig. 12: 12-15). De holle steel is regelmatig gevormd en recht uitstaand of lichtjes convex. De randen die zeker van een steelgrape afkomstig zijn, behoren alle tot het tweede randtype dat slechts weinig verdikt is en lichtjes naar binnen is geduwd. Enkele gelijkaardige steelgrapen komen ook in Petegem²⁰ en Rijsel²¹ voor. Ook twee randfragmenten uit Doornik²² neigen naar deze vorm.

Een bandvormig randfragment van een kruik (fig. 13: 1) heeft een diameter van 10 cm. Zowel de binnen- als de buitenzijde zijn geglaazuurd.

Enkele randfragmentjes (fig. 13: 2) zijn mogelijk afkomstig van een type voorraadpot die ook in Doornik²³ teruggevonden is. De korte, rechtopstaande rand is bovenaan verdikt. De randdiameter bedraagt 12,5 cm. Alle wand- en randfragmentjes van deze vorm zijn ongeglazuurd.

Er zijn fragmenten van drie kamerpotten teruggevonden (fig. 13: 3-5). Slechts één exemplaar is volledig. Het bolle, uitgezakte lichaam heeft een concave bodem, een verticaal rolrond oor en een korte uitstaande rand. Binnenin is de onderste helft bedekt met de typische witte kalkaanslag. De randdiameter bedraagt bij de twee meetbare exemplaren 12 en 12,5 cm. Een gelijkaardige kamerpot is ook in Stekene²⁴ teruggevonden.

2.1.2 Geïmporteerde ceramiek**Rijnlands steengoed**

De Rijnlandse import bestaat uit minstens acht individuen waarvan het steengoed uit Siegburg de hoofdmoot uitmaakt.

Een volledige kruik heeft een geknepen standring, een buigig lichaam, een onderaan verbredende hals en een bandvormig oor (fig. 14: 1 en fig. 15). De randdiameter meet 5,4 cm, de hoogte 22,5 cm. Een randfragment met oor is van een zelfde kruiktype afkomstig (fig. 14: 2). Hier bedraagt de randdiameter 5 cm. Een bodem met uitgeknepen standring is mogelijk van dezelfde kruik afkomstig (fig. 14: 3). Dit kruiktype is geproduceerd in de eerste helft van de 15de eeuw²⁵.

Bij een randfragment van een trechterhalskruik of -beker is de opening niet meer rond maar ovaal (fig. 14: 4). De kruik of beker is te fragmentarisch om uit te maken of het om een vroeg of eerder laat exemplaar gaat en krijgt dus een brede datering: 15de of 16de eeuw²⁶. De 'eierdopvormige' drinkbeker met bol lichaam en uitgeknepen voet dateert uit de 15de of de eerste helft van de 16de eeuw²⁷ (fig. 14: 5). De randdiameter is 9 cm, de hoogte 8

¹⁸ Vêche 1990, fig. 77: 80-81.

¹⁹ De Smet 1984b, fig. 40, 56, 70, 71, 74 en 75.

²⁰ De Groote 1992, fig. 20.

²¹ Blicke & Vadet 1986, fig. 80 en 81.

²² Vêche 1990, fig. 78: 84-85.

²³ Vêche 1990, fig. 77: 68.

²⁴ De Smet 1988-1989, fig. 5: 74.

²⁵ Hähnel 1987, 26, fig. 192-193; Beckmann 1975, taf. 39, afb. 4.

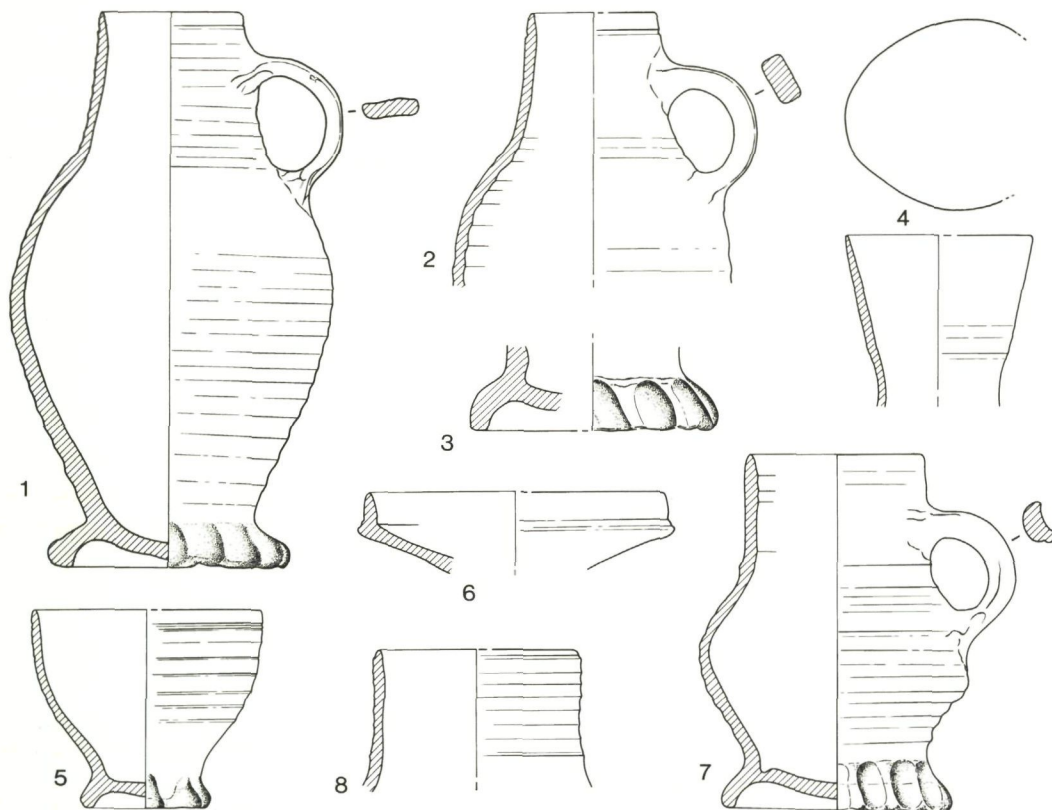
²⁶ Hähnel 1987, 27 en 30, afb. 300-310 en 316-331; Beckmann 1975, taf. 83, afb. 2.

²⁷ Hähnel 1987, 29; Reinking-von Bock 1971, afb. 125.

De gesloten vormen uit deze afvalcontext zijn grappen, steelgrappen, een kruik, een ongeglazuurd recipiënt en kamerpotten. De binnenzijde is grotendeels met glazuur bedekt, de buitenzijde gedeeltelijk.

De grappen stellen ons voor identificatieproblemen. Enerzijds is het bij randfragmenten niet altijd duidelijk of ze van tweeorige grappen of steelgrappen afkomstig zijn. Anderzijds kunnen de randfragmenten zowel afkomstig zijn van een volledig rode grape als van een grape waarbij het bovenste deel uit rode en het onderste deel uit gemengde klei vervaardigd is. De vorm van de rand is immers niet bepalend voor de ceramiegroep.

Er zijn twee randtypes te onderscheiden. Een eerste type is een licht uitstaande rand die bovenaan verdikt is. Een tweede randtype is niet of in geringe mate verdikt en lichtjes naar binnen geduwd. De randdiameter van de grappen die zeker tweeorig zijn varieert van 23 tot 32 cm. De oren zijn opgetrokken en bovenaan lichtjes samengedrukt. Gelijkaardige randen komen ook voor bij grappen in Doornik¹⁸ en Stekene¹⁹. Ze hebben een brede datering

14 *Steengoed. Schaal 1:3.*
Stoneware. Scale 1:3.

cm. Ook het drinknapje dateert uit deze periode²⁸ (fig. 14: 6). De randdiameter bedraagt 12 cm.

Het steengoed met zoutglazuur is in mindere mate aanwezig. Slechts twee drinkkannen en een kruik vertegenwoordigen deze groep. Zoutglazuur bedekt de volledige buitenzijde en bij de drinkkannen ook de binnenzijde van de hals. Het baksel heeft een beige tot grijze kleur. Beide drinkkannen zijn van hetzelfde type met een uitgeknepen standring, een bolvormig lichaam met draairingen op de buik, een bandvormig oor, een cilindrische hals en een eenvoudige rand die met een ribbeltje afgelijnd is (fig. 14: 7-8 en fig. 15). De randdiameter bedraagt 7 cm, de hoogte 14,3 cm. Deze drinkkannen die vermoedelijk uit Raeren afkomstig zijn, genieten een grote populariteit in het laatste kwart van de 15de en de eerste helft van de 16de eeuw²⁹.

Wandfragmenten van een kruik hebben aan de buitenzijde een gespikkelde lichtbruine tot bruine kleur.

Ceramiek in witte klei

Deze groep wordt slechts door twee individuen vertegenwoordigd.

Een kamerpot (fig. 16: 1) heeft een vrij zacht baksel met een witte tot vuilwitte kleur. Waarschijnlijk gaat het om een Maaslandse produktie³⁰. Het

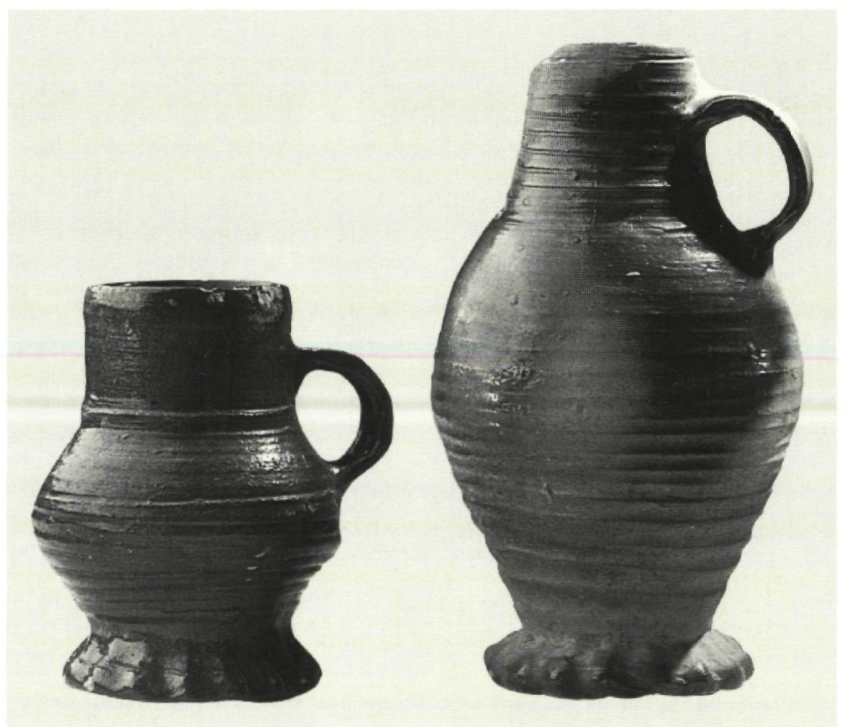
15 *Een drinkkan en kruik in steengoed (fig. 14: 7; 14: 1).*

A stoneware jug and pitcher.

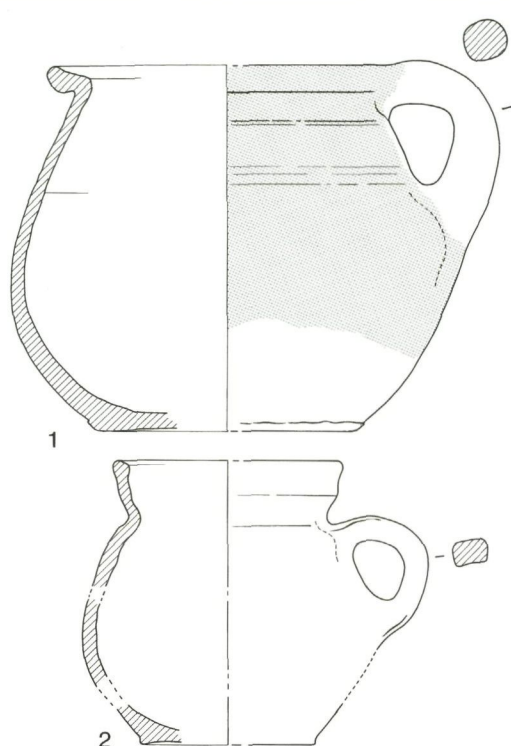
²⁸ Hähnel 1987, 28, afb. 236-246; Beckmann 1975, taf. 79, afb. 6; Reincking-von Bock 1971, afb. 128.

²⁹ Hurst *et al.* 1986, 192, afb. 93: 298; Janssen 1983, 208, afb. 18: 6.

³⁰ Met dank aan Koen De Groote.

16 Witbakkend aardewerk. Schaal 1:3.
Whiteware. Scale 1:3.

bedraagt 14 cm, de hoogte 14,7 cm. Een mengsel van lood- en koperglazuur bedekt bijna de volledige buitenzijde en de onderste helft van de binnenzijde.

Een tweede recipiënt van een ongekend type in witbakkende klei (fig. 16: 2) is bijna volledig reducerend gebakken. Het broze, lichte baksel kleurt grijs en heeft een gebladerde structuur. Slechts een uiterst fijn laagje is door oxyderende bakking wit gekleurd. Koperglazuur bedekt zowel de binnens als de buitenzijde. De bodem is vlak en de brede, rechtopstaande rand is bovenaan lichtjes verdikt. De randdiameter bedraagt 9 cm. Er is slechts één verticaal, bandvormig oortje teruggevonden, mogelijk waren er oorspronkelijk twee.

2.1.3 Geïmporteerde of regionale ceramiek

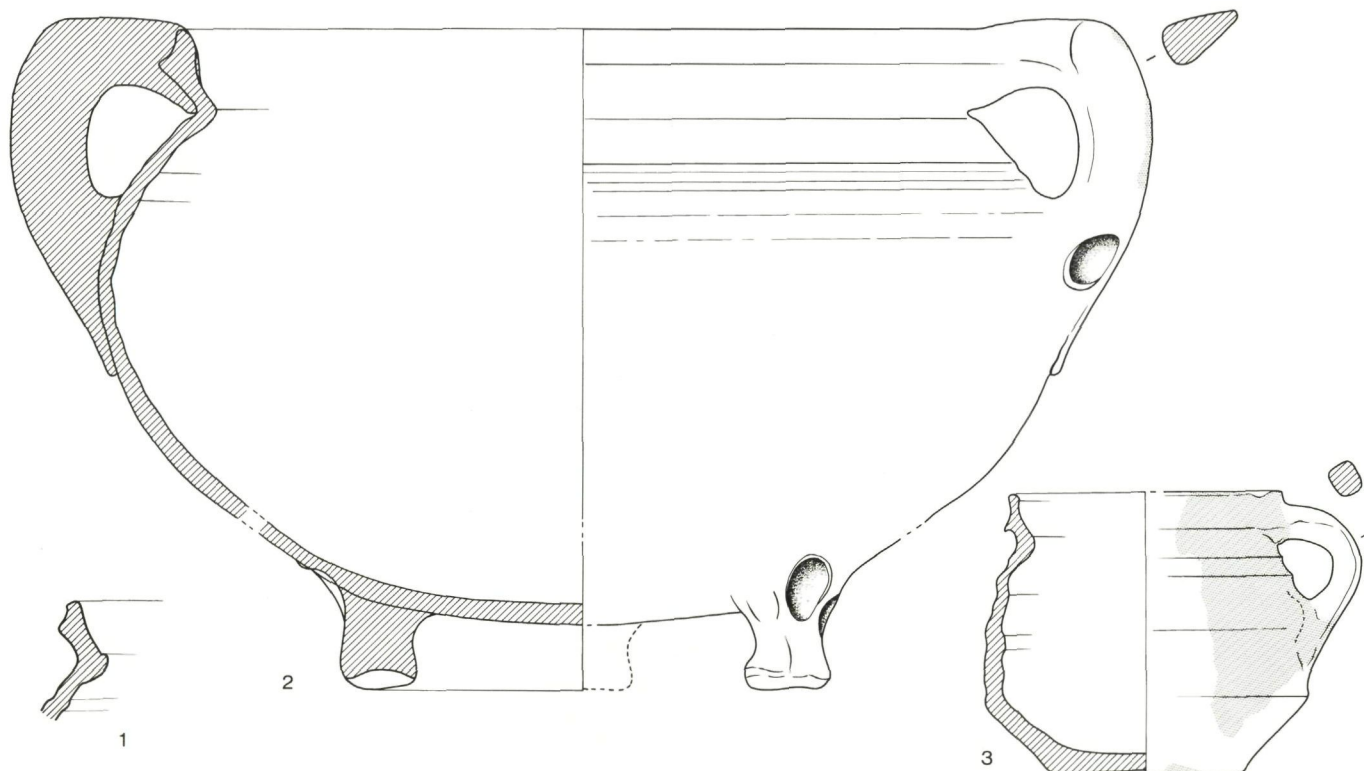
Rood-en-wit aardewerk

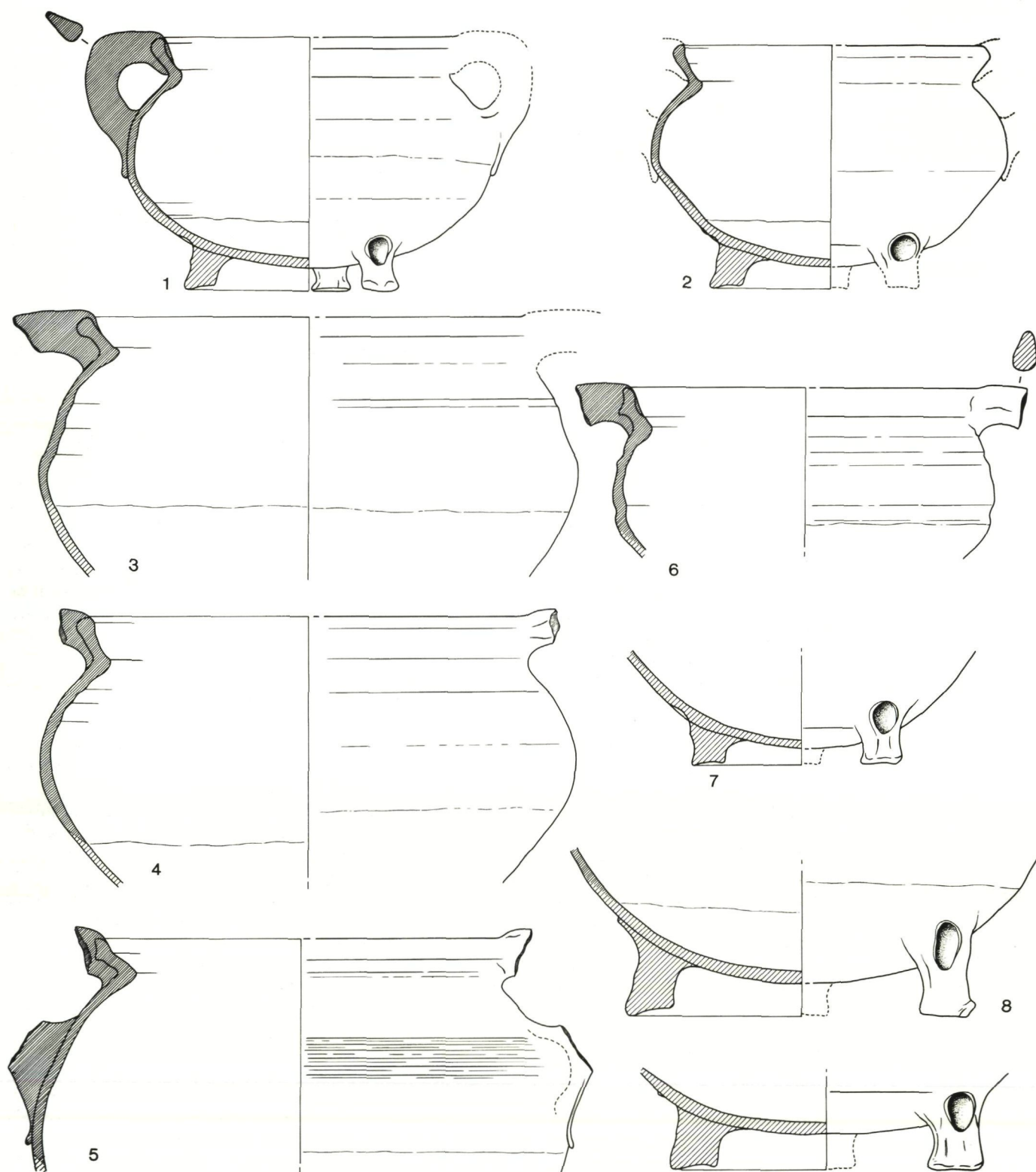
Met deze term wordt de ceramiegroep aangeduid waarbij rood- en witbakkende kleien gecombineerd gebruikt worden voor de vormgeving. In deze rood-en-wit ceramiek kunnen twee subgroepen onderscheiden worden: deze vervaardigd in gemengde klei en deze waarin kleien gecombineerd worden.

Bij de subgroep van de gemengde klei zijn rood- en witbakkende kleien tot één meestal vrij homogene klei gekneed. Naargelang de witte of de rode klei in het mengsel overweegt, is het baksel licht roze tot zacht oranje getint. Hoe intensiever de

17 Aardewerk in gemengde klei. Schaal 1:3.
Pottery made of mixed clay. Scale 1:3.

uitgezakte lichaam met een korte uitstaande rand en een rolrond verticaal oor rust op een vlakke bodem met een lage, platte voet. De randdiameter

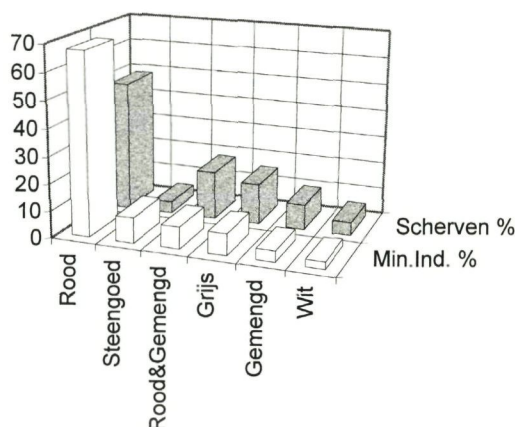
klei vermengd is, hoe moeilijker lensjes van witte of rode klei te onderscheiden zijn. Toch blijven ze met het blote oog zichtbaar. Minder goed gemengde kleien bevatten vaak lang uitgedraaide witte of rode lenzen. Het loodglazuur waarmee het opper-

vlak bijna volledig bestreken is, resulteert in een okergele kleur. Door het glazuur heen kleuren de witte lensjes helgeel en de rode lensjes roodbruin. Deze subgroep is slecht gekend en het vormen-gamma lijkt zeer gevarieerd. Benevens in de abdij-

18 Aardewerk in rode en gemengde klei. Schaal 1:3.

Pottery made of red and mixed clay. Scale 1:3.

19 *Vergelijking van de procentuele aanwezigheid van de ceramiekgroepen naar gelang van de telling.*
Comparison of the procentual presence of the pottery groups according to the method of counting.

site van Ename is ook in de abdij van Petegem-Beaulieu dergelijke ceramiek aangetroffen³¹.

Bij de subgroep van de gecombineerde kleien wordt twee soorten kleien naast elkaar gebruikt. Er zijn twee mogelijkheden: ofwel gaat het om rode en witte klei ofwel om rode en gemengde klei. Bij dit gecombineerd gebruik wordt de roodbakende klei steeds voor de bovenste helft aangewend. De onderste helft is in witte of gemengde klei vervaardigd. De vorm bij uitstek in deze groep is de grape. De volledige grape is met loodglazuur bedekt, met uitzondering van de oren en het gedeelte vlak onder de rand aan de binnenzijde. Het glazuur kleurt de onderste helft geel en het roodbakende deel roodbruin tot donkerbruin. In Petegem-Beaulieu zijn zowel grappen in rode en witte klei als grappen in rode en gemengde klei aangetroffen³². Uitzonderlijk zijn hier ook een steelkom en een braadpan met gecombineerde kleien vervaardigd. Bij de grappen uit Gent³³ en Doornik³⁴ is het niet duidelijk of het om rode en witte of om rode en gemengde klei gaat. In Ename en in andere contexten in Oudenaarde komt het gecombineerd gebruik frequent voor. Een groot deel van het materiaal moet echter nog bestudeerd worden.

In verband met de reden van het gecombineerd gebruik van kleien schoof K. De Groote reeds enkele hypothesen naar voor. Mogelijk wordt door het gebruik van witte klei een grotere hittebestendigheid of een betere warmtegeleiding verkregen³⁵.

Ceramiek in gemengde klei

In de afvalcontext van de Enaamse abdij zijn drie individuen volledig in gemengde klei opgebouwd.

Het randfragment met de ooraanzet van een grape heeft een geprofileerde rand (fig. 17: 1). Het oppervlak is plaatselijk gereduceerd waardoor het glazuur een wat groenige tint krijgt. Een grote grape kon volledig gereconstrueerd worden (fig. 17: 2). De klei is niet zeer intensief vermengd: over het hele lichaam is de ineendraaiende beweging van de kleimenging te zien. De grape is van een eerder uitzonderlijke grootte (32,5 bij 26,7 cm). Ze heeft een breed lichaam, een geprofileerde rand en samengeknepen, lichtjes opgetrokken oren. De versiering bestaat uit enkele groeven op de schouder en uit drie vingerindrukken op elk pootje en bij de aanzet van de oren.

Bij een recipiënt van een ongekend type (fig. 17: 3) is de klei veel beter gemengd. Slechts hier en daar duikt een wit of rood lensje op. Het lichaam heeft een vlakke bodem, een wand die naar onder toe scherp inbuigt en een geprofileerde rand. Er is slechts één bandvormig oor teruggevonden maar waarschijnlijk waren er oorspronkelijk twee. De versiering is beperkt tot enkele ribbels op de schouder. De raddiameter en de hoogte bedragen respectievelijk 11 en 11,4 cm.

Ceramiek in rode en gemengde klei

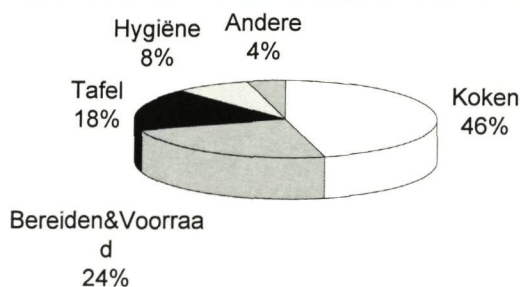
Minstens zes grappen uit de afvalcontext behoren tot deze groep (fig. 18). Het ontbreken van pootjes in rode ceramiek doet echter vermoeden dat talrijke randfragmenten in roodbakende klei ook afkomstig zijn van grappen in rode en gemengde klei.

Het baksel van de roodbakende ceramiek heeft een oranje tot rode kleur, dat van de gemengde lichtroze tot zachtoranje. De gemengde klei wordt gebruikt voor de pootjes en de buik, de roodbakende voor het bovenste deel van het lichaam met de oren. De rode klei is steeds over de gemengde heen gedraaid.

De grappen hebben een bolvormig, gedrongen tot zeer gedrongen lichaam met twee opgetrokken oren die bovenaan samengeknepen zijn. De lensvormige bodem rust op drie pootjes. Er zijn drie randtypes te onderscheiden. Een eerste type is licht uitstaand en bovenaan wat naar binnen geduwd (fig. 18: 1-2), een tweede type is licht uitstaand en bovenaan verdikt (fig. 18: 3-4) en een derde type is bandvormig met een dekselgeul (fig. 18: 5-6). De versiering blijft beperkt tot een vingerdruk bij de pootjes en bij de aanzet van de oren. Op twee grappen zijn bijkomend een band parallelle groefjes of enkele diepe groeven aangebracht.

Het glazuur dat de buitenzijde, met uitzondering van de oren, volledig bedekt, beperkt de roetanslag aanzienlijk. De vorm van de grappen vervaardigd in twee kleien uit Petegem³⁶ en Gent³⁷

20 *Procentuele verhouding van de aardewerkfuncties (min. indiv.).*
Procentual proportion of the pottery functions (min. indiv.).

en van verscheidene exemplaren uit Doornik ligt in de lijn van deze uit Ename. In Doornik zijn er ook enkele van een ander, veel ronder type³⁸.

2.1.4 Tabellen en interpretaties

Het steengoed is de enige ceramiekgroep die hier vaste grond biedt wat datering betreft: het vormgamma is afkomstig uit de produktie van de 15de en de eerste helft van de 16de eeuw.

Mogelijk is het feit dat het hier om een bodemloze put gaat een verklaring voor deze vrij brede datering. Bij het ledigen zal men uit voorzorg niet dieper gaan dan de bestaande vulling waardoor restanten van vorige vullingen onder in de put blijven. De talrijke fragmentarisch aanwezige stukken ondersteunen deze stelling.

Het vergelijkingsmateriaal voor de andere ceramiegroepen ondersteunt deze vrij brede datering. Voornamelijk de abdij site van Petegem en verscheidene sites in Doornik sluiten wat algemene vormtypes betreft goed aan. Ook in Noord-Frankrijk, Bergen, Geraardsbergen en Stekene zijn enkele gelijkaardige stukken aangetroffen.

De ceramiek uit deze context lijkt vooral onderhevig aan een zuidelijke invloedssfeer, niet alleen qua vormen (kommen, steelkommen, grappen, steelgrappen, bord, vetvanger) maar ook qua ceramiekgroepen (de aanwezigheid van gemengde klei en ceramiek in rode en gemengde klei).

Bij een gesloten afvalcontext dringt zich een kwantitatieve analyse van het materiaal op. De telling gebeurde per ceramiekgroep vóór het plakken. Het berekenen van het minimum aantal individuen gebeurde op basis van de volledige individuen en de karakteristieke onderdelen van de onvolledige. Meestal zijn dit de randen, een enkele keer zijn er meer bodems dan randen gerecupereerd.

Tabel 1 en figuur 19 tonen het schervenaantal en het minimum aantal individuen per ceramieksoort. De roodbakkende ceramiek is duidelijk het best vertegenwoordigd (48,4% en 67,5%). Afhan-

Tabel 1

Aanwezigheid van de verschillende ceramiekgroepen naar gelang van de telling.
Proportion of the pottery groups according to the method of counting.

	Min. Ind. Min. ind.	Scherven Sherds	Min.Ind. % Min. ind. %	Scherven % Sherds %
Rood / Redware	50	581	67,5	48,38
Steengoed / Stoneware	7	51	9,4	4,24
Rood & Gemengd / Red & Mixed clay	6	215	8,1	17,9
Grijs / Greyware	6	181	8,1	15,07
Gemengd / Mixed clay	3	112	4,1	9,36
Wit / Whiteware	2	59	2,7	4,91
Totaal / Total	74	1201		

kelijk van de telling komt de ceramiek met rode en gemengde klei op een tweede (17,9%) of gedeelde derde plaats (8,1%). Deze groep is hier sterk vertegenwoordigd, in tegenstelling tot de enige vergelijkbare afvalcontext van Petegem-Beaulieu (6,4% en 0,8%). Verder onderzoek zal meer duidelijkheid moeten brengen in de verspreiding en de populariteit van deze groep. De grijsbakkende ceramiek steunt met een derde plaats (15,1% en 8,1%) de stelling dat ze in deze periode zeker nog niet afgeschreven is. In Petegem-Beaulieu, Doornik, Bergen en Noord-Frankrijk komt men tot dezelfde conclusie³⁹. Dat kamerpotten in reducerend gebakken ceramiek nog in gebruik zijn is verwonderlijk, zeker op een moment dat de geglazuurde roodbakkende ceramiek al duidelijk de markt veroverd heeft. De ceramiek in gemengde klei komt met 9,4% en 3,9% op een vierde of vijfde plaats en is dus eerder uitzonderlijk. Net als de ceramiek in witbakkende klei overigens, die met 4,9% of 2,7% op een vijfde of zesde plaats komt. De manier van tellen leidt bij één ceramiekgroep tot een zeer verschillend resultaat: het steengoed neemt met 4,2% of 9,4%, een zesde of tweede plaats in. Dit verschil

³⁸ Vêche 1989, fig. 5: 7.
³⁹ De Groote 1992, 376.

Tabel 2

Verskillende aardewerkfuncties per ceramiekgroep.
Different pottery functions in each pottery group.

	Koken Cooking	Bereiden & Voorraad Preparation & Storage	Tafel Tableware	Hygiëne Hygiene	Andere Other functions	Totaal Total
Rood / Redware	24	15	6	3	2	50
Steengoed / Stoneware	0	0	7	0	0	7
Grijs / Greyware	2	1	0	2	1	6
Rood & Gemengd / Red & Mixed clay	6	0	0	0	0	6
Gemengd / Mixed clay	2	1	0	0	0	3
Wit / Whiteware	0	1	0	1	0	2
Totaal / Total	34	18	13	6	3	74

Tabel 3

De vormtypes (min. ind.)

The different forms (min. ind.)

	grijs greyware	rood redware	steengoed stoneware	wit whiteware	rood-en-wit red-and-white ware	totaal total	%
teil / large bowl	1	10	0	0	0	11	14,86
kom / bowl	0	7	0	0	0	7	9,46
steelkom / handled bowl	0	5	0	0	0	5	6,76
vergiert /colander	0	1	0	0	0	1	1,35
bord / dish	0	1	0	0	0	1	1,35
schotel met steel / handled dish	0	1	0	0	0	1	1,35
vetvanger / dripping pan	0	2	0	0	0	2	2,7
twee-orige grape / tripod cooking pot	2	11	0	0	8	21	28,38
steelgrape / handled tripod cooking pot	0	6	0	0	0	6	8,11
kruik - kan / jug	1	1	4	0	0	6	8,11
beker & drinknapje / beaker & drinking bowl	0	0	2	0	0	2	2,7
kamerpot / chamber pot	2	3	0	1	0	6	8,11
andere / other	0	2	1	1	1	5	6,76
TOTAAL / total	6	50	7	2	9	74	100

wordt veroorzaakt door de kwaliteit en de hardheid van het baksel dat voor een betere breekbestendigheid instaat. Daarbij komt nog dat het vooral om middelgrote kruiken en kleiner drinkgerei gaat waardoor er minder scherven per recipiënt zijn.

Tabel 2 en figuur 20 staan in verband met de vormtypes en hun functie. Naargelang de functie is het materiaal in vijf categorieën ingedeeld. De eerste drie staan in verband met de voeding: het bereiden op vuur (grape, steelgrape, steelkom, vetvanger), het bereiden zonder vuur en het opslaan (teil, vergiet, kom, kruik, voorraadpot) en het consumeren aan tafel (eetkommetje, bord, kan, beker, drinknapje). De vierde categorie omvat het materiaal dat betrekking heeft op de hygiëne (kamerpot). In een afzonderlijke categorie zijn de individuen samengebracht die in geen enkele van de voorgaande thuishoren (bloempot) of waarvan de functie niet duidelijk is.

Het keukengerei domineert (70%) duidelijk. Nog 18% is tafelgerei, waarbij een functie in de keuken niet uitgesloten is. De categorie 'hygiëne' vormt met 8% eerder een uitzondering. De categorie 'andere' beslaat de overige 4%. Hierbij moet wel in het achterhoofd gehouden worden dat een strikte scheiding van de functies niet altijd overeenstemt met het reële gebruik. Bepaalde vormtypes hebben meerdere functies. Steelgrapes b.v. zijn zowel op het vuur als op tafel gebruikt⁴⁰. Ook bij kruiken is het niet altijd duidelijk of ze als tafelgerei of als opslag fungeren.

2.2 HET GLAS

Het aandeel van het glas is opvallend gering in vergelijking met de ceramiek. De fragmentatie van de scherven is klein en de bewaringstoestand vrij goed.

2.2.1 Groen Walddglas

Dertien fragmenten zijn afkomstig van zeker vijf individuen.

Bij twee randfragmenten van optisch geblazen bекers, ook wel *Maigelbecher* genoemd, bedraagt de diameter 7 cm (fig. 21: 1-2). Onder een effen boordje start een diagonaal ribbelpatroon. Dit type dateert uit de 15de en de eerste helft van de 16de eeuw en zou zowel in de sociaal hoge als lagere milieus zeer populair geweest zijn in het hele gebied van de Lage Landen⁴¹. Uit dezelfde periode dateert de achthoekige versie van de *Maigelbecher* waarvan hier enkele wandfragmenten in lichtgroen glas aangetroffen zijn. Ook deze versie kende een grote verspreiding⁴².

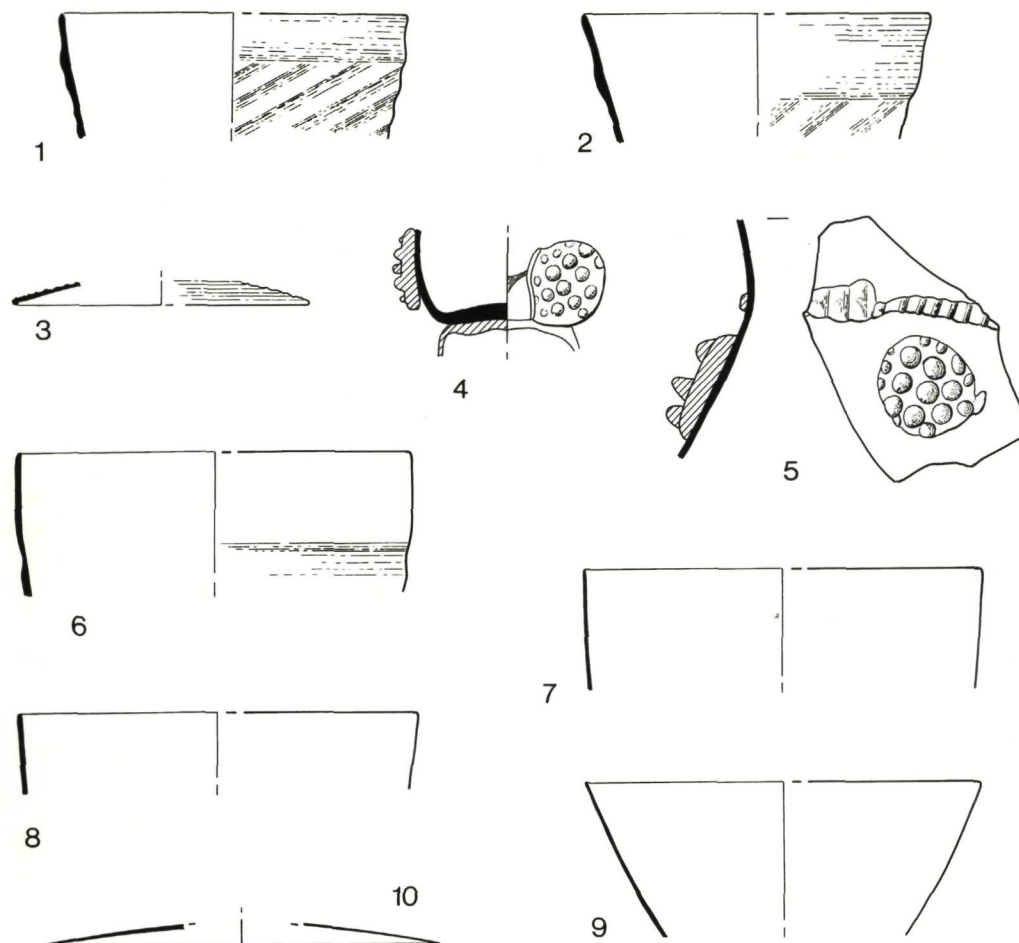
Drie fragmenten zijn van roemers afkomstig (fig. 21: 3-5). Het voetfragment is versierd met een spiraalsgewijze gewonden glasdraad. Een tweede fragment toont de overgang van een hoge, met glasdraad omwonden voet naar de *kuppa* waarvan het onderste deel met braamnoppen bezet is. De overgang naar de *kuppa* is afgezoomd met een geribd bandje. Roemers met braamnoppen komen

⁴⁰ De Groote 1992, 376.

⁴¹ Henkes 1994, 54; De Smet 1988-1989, fig. 5: 80-81.

⁴² Henkes 1994, 55.

21 Glas. Schaal 2:3.
Glass. Scale 2:3.

reeds voor in de eerste helft van de 17de eeuw en nemen de plaats van de gedoornde noppen volledig in tijdens de tweede helft. Ze waren het wijn-glas van de hogere sociale klasse⁴³.

De top van een ziel in donkergroen tot bruin glas is van een fles afkomstig.

2.2.2 Wit getint tot kleurloos 'façon de Venise' glas

Twaalf fragmenten met een dunne wand zijn afkomstig van zeker vier drinkglazen op stam of drinkbekers. Het *façon de Venise* glas komt op tegen het eind van de 16de eeuw en kent een grote verspreiding gedurende de 17de eeuw.

Een randfragment en een wandfragment zijn afkomstig van een in reliëf geblazen drinkbeker met een randidiameter van 8 cm (fig. 21: 6). De effen rand is 2 cm breed. In de wand eronder zijn horizontale ribben op 7 mm van elkaar ingesnoerd. De verspreiding van deze bekers beperkt zich tot Vlaanderen en de westelijke provincies van Nederland⁴⁴.

Van een klein, effen randfragment is het oorspronkelijke type niet nader te bepalen (fig. 21: 7).

Twee dunwandige randfragmenten van een *kuppa* met 8 cm diameter (fig. 21: 8-9) en twee dunwandige fragmenten van een niet omgeslagen voet (fig. 21: 10) met 8 cm diameter zijn van minstens twee glazen op stam afkomstig. Kelkgladen worden gebruikt vanaf het laatste kwart van de 16de tot het einde van de 17de eeuw. De gladde, niet omgeslagen voet moet het in de loop van de 17de eeuw afleggen tegen de sterkere, omgeslagen voet⁴⁵.

2.3 METAAL

Het aandeel van het metaal in deze afvalcontext is uitermate klein. De vondsten zijn zeer sterk verweerd en gebroken. Bij twee kleine ijzeren voorwerpen is identificatie niet meer mogelijk. In het overige materiaal zijn de baard van een sleutel, fragmenten van minstens 13 nagels en een bronzen nestel te herkennen. Nestels worden aan de uiteinden van rijgveters aangebracht om het uitrafelen van het leer tegen te gaan⁴⁶.

⁴³ Brongers & Wijnman 1968, 19; Henkes 1994, 189-191.

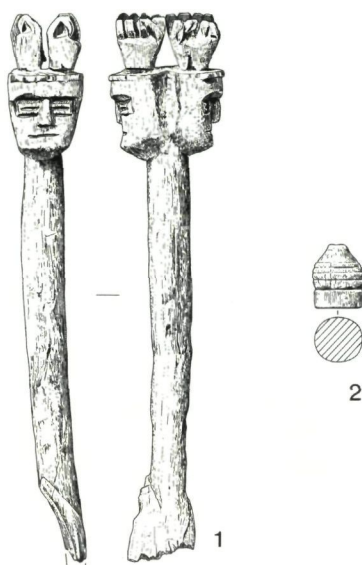
⁴⁴ Henkes 1994, 147.

⁴⁵ Henkes 1994, 211-212.

⁴⁶ Baart *et al.* 1977, 159.

22 Houten voorwerpen. Schaal 2:3.

Wooden objects. Scale 2:3.

2.4 HOUT

Gebroken of versleten houten voorwerpen belanden zelden in een afvalput, ze kunnen immers nog als brandstof fungeren.

Uitzonderlijk is er één houten voorwerp en een fragmentje van een tweede in de afvalput terecht gekomen. Vijf fragmenten van de steel en de aanzet van de bak zijn van een lepeltje afkomstig (fig. 22: 1 en fig. 23). Het is over een lengte van 11 cm bewaard. Op het uiteinde van de ronde steel zijn twee, van elkaar weggijkende hoofdjes uitgesneden. Het mondje, de neus en de oogjes zijn met enkele gestileerde lijntjes aangeduid. Kleine fragmentjes rode kleurstof in de oogjes en de mondjes getuigen van een mogelijk polychrome beschildering. Bovenop elk hoofdje staan twee gebalde vuistjes met de duim bovenop de vingers. De U-vormige gezichtjes komen vrij primitief over in vergelijking met de fijne handjes. Mogelijk schuilt hier enige symboliek in. Vergelijkingsmateriaal ontbreekt vooralsnog.

Het kleine fragmentje (1,2 x 0,9 cm) van een tweede voorwerp (fig. 22: 2) is aan het ene einde vlak afgeschuurd en aan het andere sterk vernauwd en met vijf parallelle groefjes versierd. Mogelijk is het een ingesnoerd uiteinde van een lepeltje. Dergelijke uiteinden blijven zowel bij houten als metalen lepels een lange tijd in gebruik⁴⁷.

2.5 BOUWMATERIAAL

Tussen het baksteenafval en de talrijke mortel-fragmenten bevond zich ook ander bouw materiaal. Het gaat voornamelijk om kleine, gebroken fragmenten. Slechts één vloertegel is volledig. De afmeting bedraagt 8,5 x 8,5 x 2 cm. Het baksel heeft

23 Detail van de houten lepel (fig. 22: 1).
Detail of the wooden spoon.

een oranje-rode kleur en de bovenkant is met donkergroene glazuur bestreken. Bij een ander tegel-fragment is de bovenkant met gewone loodglazuur bestreken. Daarnaast zijn nog twee stukjes leisteen met enkele bevestigingsgaatjes teruggevonden. Ze zijn 0,2 en 0,5 cm dik. Voor het overige bestaat het bouw materiaal uit drie fragmenten van nokpannen en negen fragmenten van gedeeltelijk ge-glazuurde daktegels.

3 Slotbeschouwingen

De afvalput is gesitueerd in de keuken van de abdij, die gelegen is tussen het gastenkwartier en de refter.

⁴⁷ Baart *et al.* 1977, fig. 567 en 576; Barwasser & Goubitz 1990, fig. 32.

De samenstelling van het ceramisch materiaal is vrij homogeen. Met uitzondering van de kamerpotten passen alle voorwerpen in een keukeninterieur. De hoofdmoot van het materiaal heeft een functie bij het bereiden van voedsel met of zonder vuur of als tafelgerei. Een minderheid diende als opslag.

De vorm van de lokale ceramiek is onderhevig aan invloeden vanuit zuidelijk gebied. Vooral Petegem en Doornik leverden veel vergelijkingsmateriaal, maar in mindere mate ook Noord-Frankrijk, Bergen, Geraardsbergen en Stekene.

Ondanks het brede vormengamma valt de soberheid van deze abdijcontext meteen op. Het contemporaine glas en de importceramiek beperken zich tot de meest gangbare stukken en ook de loka-

le ceramiek blijft onversierd. Alleen het gesculpteerde en beschilderde houten lepeltje springt hier uit de toon.

Wat de datering van dit materiaal tenslotte betreft, wijst het steengoed naar de 15de en de eerste helft van de 16de eeuw. De lokale ceramiek en een deel van het glas sluiten hierbij aan. De afvalput lijkt opgeheven in de eerste helft van de 16de eeuw. De brede datering en talrijk fragmentarisch aanwezig stukken doen de aanwezigheid van residueel materiaal vermoeden. Het 17de-eeuws glas is waarschijnlijk na de opheffing van de put in het stortgat terechtgekomen. Mogelijk gebeurde dit tijdens de werkzaamheden bij de herindeling van de keuken, toen een muur boven de afvalput opgetrokken werd.

SUMMARY

Aspects of Material Culture in the Abbey of St. Salvator at Ename (Oudenaarde, prov. of East Flanders)

2. The Rubbish Pit of the Kitchen

The rubbish pit can be situated near the abbey's kitchen and is linked with its short side to the east wall. The rectangular pit measures 1.95 m by 1.40 m on the inner side and is mainly built with bricks. The inside height is 1.20 m on the long side and 1.70 m on the highest point of the arch. A dumping-hole (75 x 60 cm) is saved in this arch covering the pit.

This context yielded 1201 sherds from at least 74 ceramic individuals, belonging to three different ceramic groups according to their provenance: local ceramics, imported ceramics and imported or regional ceramics. With 8.1% of the individuals, the greyware is of minor importance (fig. 5). The forms are limited: a bowl, tripod cooking pots, a jug and chamber pots. On the other hand, the local redware (67.5%) shows a great diversity of forms. Most of them are related to the preparation, the storage or the consumption of food (fig. 6-13): bowls, handled bowls, a colander, a dish, a little handled dish, dripping pans, tripod cooking pots and a jug. Other redware forms are chamber pots (fig. 13: 3-6) and some unidentified recipients. The forms of the local pottery seem to show southern influences.

The imported ceramics (12%) are represented by the stoneware and the whiteware.

The stoneware (9.4%) can be divided into two groups: the Siegburg production and the stoneware products with salt glaze. The largest group is formed by the Siegburg stoneware. The jugs, beakers and drinking bowl all are typical for this production centre. The stoneware products with salt glaze are only represented by two beakers and a jug (fig. 14: 7-8). The beakers are presumably products of Raeren. All these forms are tableware.

The whiteware (2.7%) is exceptional and only represented by two individuals (fig. 16): an un-

identified recipient and a chamber pot, which is probably a so-called Meuse-product.

The red-and-white ware (12.2%) is imported or of regional production. The term is used for a fabric with white and red clays. Two main groups can be distinguished: the pottery in mixed clay and the pottery in combined clays (fig. 17). The mixed clay is most of the time rather homogeneous. When the clay is not that well kneaded, long lenses can be distinguished. The lead-glaze colours the surface yellow ochre. This main group is badly known and the forms seem varied. Apart from the abbey of Ename, this pottery also appears in Petegem. In this context of Ename, three individuals are made of mixed clay: two tripod cooking pots and an unidentified recipient. One of the cooking pots (fig. 18: 2) is extremely large (32.5 by 26.7 cm).

In the combined clays, red and white clay are used next to each other. There are two different combinations possible: red and white clay or red and mixed clay. The red clay is always used for the upper part, including the ears. The lower part is made of white or mixed clay. The pre-eminent form in this group is the tripod cooking pot (fig. 19). Lead-glaze colours the upper part reddish brown, the lower part yellow ochre. Apart from Ename this group is also found in Petegem, Oudenaarde, Ghent en Tournai. In this context of Ename, there are at least six tripod cooking pots made of red and mixed clay.

In contrast with the large quantity of ceramics, the cesspit only contained 25 sherds of glass belonging to at least 9 drinking glasses. There are some *maigelbechers* and rummers in green glass and some drinking glasses in *façon de Venise* glass (fig. 22).

The few metal objects in this rubbish pit were mostly broken and hardly recognisable.

A small wooden spoon with a remarkable decoration is an example of refined handiwork. Two heads with two clenched fists are carved in the wood, on the top of the handle (fig. 23: 1).

The pit also contained some building materials, such as floor- and roof-tiles and brick debris.

This material clearly shows an obvious lack of wealth. Precious materials such as ivory, silver, copper, tin or wealthy decorated objects are absent. The imported pottery restricts itself to current

forms and local production shows no decoration. Even the quantity and the quality of the contemporary glass remain limited. Only the small wooden spoon makes an exception.

The context can be dated to the 15th and the first part of the 16th century.

BIBLIOGRAFIE

- BAART J. *et al.* 1977: *Opgravingen in Amsterdam. Twintig jaar stadskernonderzoek*, Amsterdam.
- BARWASSER M. & GOUBITZ O. 1990: Leder, hout en textiele vondsten. In: CLEVIS H. & SMIT M. (red.): *Verscholen in vuil, archeologische vondsten uit Kampen 1375-1925*, Kampen, 71-100.
- BECKMANN B. 1975: *Der Scherbenhügel in der Siegburger Aulgasse 1*, Rheinische Ausgrabungen 16, Bonn.
- BLIECK G. & VADET A. 1986: Vaiselle et nourriture du XVIe siècle à Lille, *Revue archéologique de Picardie* 1-2, 109-152.
- BRONGERS J.A. & H.F. WIJNMAN 1968: Chronological classification of roemers with the help of 17th century paintings in the Low Countries, *Rotterdam Papers I*, 15-20.
- CALLEBAUT D. 1987: De vroeg-middeleeuwse portus en Benedictijnenabdij van Ename, *Archaeologia Belgica* 3, 213-224.
- DEBERSEE M. 1967: Découverte de poteries médiévales dans le quartier de Saint-Sauveur à Lille, *Revue de Nord* 49, 659-690.
- DE GROOTE K. 1992: Het afval van de Rijke Klaren. Noodonderzoek in de voormalige abdij van Beaulieu te Petegem, *Archeologie in Vlaanderen II*, 335-412.
- DE SMET M. 1984a: Het aardewerk van de Boudelo-abdij te Klein-Sinaai II, *Vobov-Info* 14, 21-34.
- DE SMET M. 1984b: Het aardewerk van de Boudelo-abdij te Klein-Sinaai III, *Vobov-Info* 16, 1-14.
- DE SMET M. 1988: Het middeleeuws aardewerk van de Boudelo-abdij te Klein-Sinaai gevonden tijdens de opgravingen van 1984 tot 1986 I, *Vobov-Info* 31, 7-20.
- DE SMET M. 1988-1989: Het middeleeuws aardewerk van de Boudelo-abdij te Klein-Sinaai gevonden tijdens de opgravingen van 1984 tot 1986 II, *Vobov-Info* 32-33, 16-29.
- DE SMET M. 1989-1990: Het middeleeuws aardewerk van de Boudelo-abdij te Klein-Sinaai gevonden tijdens de opgravingen van 1984 tot 1986 III, *Vobov-Info* 36-37, 16-25.
- GHENNE-DUBOIS M.J. 1984: Céramique médiévale et post-médiévale à l'ancien théâtre de Tournai, *Activités 81 à 83 du SOS Fouilles* 3, 190-199.
- HÄHNEL E. 1987: *Siegburger Steinzeug*, Bestandskatalog 1, Köln.
- HENKES H. 1994: *Glas zonder glans, Vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen (1300-1800)*, Rotterdam Papers 9, Herent.
- HURST J.G., NEAL D.S. & VAN BEUNINGEN H.J.E. 1986: *Pottery produced and traded in north-west Europe 1350-1650*, Rotterdam Papers VI, Rotterdam.
- JANSSEN H.L. 1983: Het middeleeuws aardewerk: ca. 1200-ca. 1550. In: JANSSEN H.L. (red.), *Van Bos tot stad. Opgravingen in 's Hertogenbosch*, 's Hertogenbosch, 188-222.
- MATTHYS A. 1976: Céramique médiévale à Tournai. In: *Conspectus MCMLXXV*, Archaeologia Belgica 186, Brussel, 129-134.
- RAVESCHOT P. 1989: De geschiedenis achter de façade, Bodemonderzoek in de tuin van Kammerstraat 14, *Stadsarcheologie* 13.2, 22-30.
- REINEKING-VON BOCK G. 1971: *Steinzeug*, Kataloge des Kunstgewerbemuseums Köln 4, Köln.
- SOUMOY-GOFFART M. 1988: Mons, rue Lamir, structures et matériel des Xe et XVe siècles. Vestiges d'une tannerie?, *Activités 86 à 87 du S.O.S. Fouilles* 5, 154-166.
- VAN BEUNINGEN A. 1979: Relatie tot import steengoed. In: BRUIJN A., *Pottersvuren langs de Vecht*, Rotterdam Papers III, Rotterdam, 127-132.
- VANDEBERGHE S. 1978: Studie van het aardewerk, metaal en glas. In: BEECKMANS L. & LAURIJNS R. (red.), *Studie van een 16de eeuwse afvalkuil nabij de Abdijstraat te Geraardsbergen*, Geraardsbergen, 6-16.
- VAN DOORNE V. 1985: Rood aardewerk. In: LALEMAN M.C., RAVESCHOT P. & VAN DE WALLE R. (red.), *De Sint-Pietersabdij in Gent, Het rijke leven van zieke monniken, Twee afvalputten uit de infirmerie 1600-1780*, Archeologische Monografie 2, Gent, 19-26.
- VÊCHE P.M. 1986: Un ensemble de céramique usuelle post-médiévale à Tournai, *Documents d'archéo-*

logie régionale 1, Collection d'archéologie Joseph Mertens 1, Louvain-la-Neuve, 127-139.

VÈCHE P.M. 1989: La céramique médiévale et post-médiévale de Tournai et ses relations avec le Nord de la France. In: BLIECK G. (red.), *Travaux du groupe de recherches et d'études sur la céramique dans le Nord-Pas-de-Calais, Actes du Colloque de Lille (26-27 mars*

1988), Numéro hors-série de Nord-Ouest Archéologie, Saint-Josse-sur-Mer, 243-261.

VÈCHE P.M. 1990: La céramique du XIIIe au XVIIe siècle, *Les Fouilles du quartier Saint-Brice à Tournai 1*, Collection d'archéologie Joseph Mertens 3, Louvain-la-Neuve, 84-100.